

ПРОБЛЕМА ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРАБАТЬКІВЩИНИ У КОНТЕКСТІ ОСТАННІХ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Ю. В. Павленко

Індоєвропейська проблема є традиційною для археології та мовознавства. У статті на підставі сучасних досліджень обґрунтовується гіпотеза про формування індоєвропейської спільності у Передкавказзі та Припонтійських степах до доби неоліту.

Індоєвропейська проблема є традиційною для цілої низки наук, перш за все — порівняльно-історичного мовознавства та археології. Факт спорідненості мов великої кількості народів, від Бенгалії до Британії, відкритий В. Джонсом наприкінці XVIII ст., а на початку XIX ст. обґрунтований Ф. Шлегелем і систематично доведений Ф.Боппом у другій чверті минулого століття, поставив питання про те, що у прадавні часи мав існувати якийсь «народ» — носій відповідної прамови. Де ж мешкав цей народ?

В останній праці В. О. Сафронова¹ історії цього питання присвячено цілий розділ, тому тут робити історіографічний розгляд потреби немає. Це дозволяє безпосередньо перейти до лінгвістичних концепцій останнього десятиріччя, що стосуються проблеми індоєвропейської прабатьківщини. Залишаючи фахівцям відповідної галузі власне мовознавчий аспект проблеми, зосередимо увагу на історичних висновках відповідних досліджень. Вони можуть бути зіставлені як з сучасними археологічними та палеокліматологічними даними, так і з загальнотеоретичними уявленнями про розвиток первісного суспільства, зокрема і в етномовному аспекті. Розробці останнього присвячена низка праць², на результати яких я і буду спиратись далі.

Першою визначною подією минулого десятиріччя у сфері порівняльно-історичного мовознавства було видання фундаментальної праці Т. В. Гамк-релідзе та В. В. Іванова³. Вчені спробували реконструювати праїндоєвропейську мову напередодні її диференціації. На підставі цього вони відновили, наскільки це їм вдалося, екологічне середовище, господарство, соціальну систему та культуру праїндоєвропейської людності. Їх головні історичні висновки можуть бути узагальнені таким чином:

1. Індоєвропейська праедність розпалась не пізніше IV тис. до н. е., хоча не виключено, що і дещо раніше — десь у V тис. до н. е.

2. У цей час праїндоєвропейці мешкали десь у гірських місцевостях або поблизу них, де були поширені рослини та тварини, характерні переважно для рубежу між помірною та середземноморською смугами.

3. Напередодні диференціації індоєвропейської прамови її носії займались переважно землеробством та скотарством, знали найархаїчніші форми металургії та колесний транспорт, вже мали певний рівень соціальної стратифікації.

4. Найтіснішими у цей час були їхні мовні (та, мабуть, і соціокультурні) зв'язки з носіями пракартвельських, прасемітських та прапівнічнокав-

© Ю. В. ПАВЛЕНКО, 1994

казьких діалектів; встановлені окремі запозичення з еламської та навіть шумерської лексики.

На підставі цих доводів Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Іванов локалізували прабатьківщину індоєвропейців (за доби фінального неоліту — енеоліту) у межах Вірменського нагір'я. З суто лінгвістичної точки зору цей висновок міг би вважатись досить переконливим (хоча і не бездоганим, про що мова піде далі). Але з історичної точки зору він, як це вже певною мірою було зазначено⁴, критики не витримує. Наведемо хоча б такі зауваження:

1. Незрозуміло, чому саме Вірменське нагір'я, де, як відомо, ґрунти далеко не найродючіші, у V—IV тис. до н. е. стає епіцентром чи не найбільшого за всю світову історію демографічного вибуху.

2. Археологічно неможливо простежити шляхи розселення індоєвропейських племен у V—III тис. до н. е. (на захід — до Малої Азії та Балкан, на схід — до Ірану, Середньої Азії та Індії, на північ — між Каспієм та Аралом, а потім на захід — у Східну та Центральну Європу), накреслені Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Івановим.

3. Схема розселення народів, як її накреслюють ці дослідники стосовно часів існування цілої низки ранньокласових суспільств Давнього Сходу, не узгоджується з даними писемних джерел тих часів; навіть на території Вірменського нагір'я праіндоєвропейська гідронімія відсутня, а перші історично засвідчені там народи, хуррити та урарти (II — перша половина I тис. до н. е.), не були індоєвропейськими.

4. Крім того, із загальнотеоретичної точки зору припущення про таке швидке просування та навіть асиміляцію місцевих мешканців невеличкою групою людей з узбережжя оз. Ван видається дуже непереконливим.

Вже цих аргументів досить, щоб не погодитись з історичними висновками концепції Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Іванова. Але лінгвістичні матеріали, які наводять ці дослідники, можуть бути інтерпретовані далісхо не однозначно. Так, скажімо, І. М. Дьяконов⁵, загалом приймаючи ландшафтно-господарські реконструкції цих дослідників, схиляється до локалізації індоєвропейської прабатьківщини на Балканах та у Подунав'ї. Але це припущення, за слушним зауваженням Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Іванова, ігнорує міцний вузол індоєвропейсько-картвельсько-семітських зв'язків⁶, відкритий ще на початку 60-х років видатним українським лінгвістом, фундатором востратичної теорії В. М. Іллічем-Світlichem. Думка В. О. Сафронова про запозичення індоєвропейцями семітської та картвельської лексики лише у III тис. до н. е.⁸ не рятує балкано-дунайську версію хоча б тому, що на цей час праіндоєвропейців як певної етномовної спільності, яка б займала окрему компакту територію, вже не існувало. Більш того, великий шар лексичних індоєвропейсько-картвельських збігів пов'язаний не з відносно пізніми запозиченнями доби неоліту чи енеоліту, а, як це переконливо довелося у межах ностратичної теорії⁹, стосується найархаїчніших форм верхньопалеолітичної доби. Від цього факту, до речі, при етноісторичних реконструкціях первісної доби у свій час відштовхувався ще В. М. Даниленко¹⁰.

Неможливість локалізації індоєвропейської прабатьківщини на південь від пракартвельського ареалу (відносно локалізації якого серед фахівців у Закавказзі розбіжностей немає), враховуючи також ландшафтні реалії, що оточували праіндоєвропейців на межі неоліту та енеоліту, дає підстави для припущення про її розташування безпосередньо на північ від Великого Кавказького хребта: у Передкавказзі — Прикубанні та на рівнинах, що прилягають до цього ареалу. Ця версія збігається з уявленнями таких відомих дослідників, як Г. Чайлд, Т. Сулімірський, М. Гамбутас, В. М. Даниленко, В. Ф. Генінг, М. Я. Мерперт, Д. Я. Телегін¹¹ та інших, які так або інакше пов'язують праіндоєвропейців з південними районами Східної (або ширше — Східної і Центральної) Європи.

Подивимось з цієї точки зору на ландшафт, флору та фауну індоєвропейської прабатьківщини, як вони відбиті у дослідженнях Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Іванова.

Перш за все звернемо увагу на такі спільноєвропейські корені, що мають значення — «тетерев», «рись» та «береза». Ці реалії нехарактерні для Перед-

ньої Азії, але притаманні як лісовій — лісостеповій смузі Східної Європи, так і горам Кавказу та (принаймні — береза) Криму.

Проте такі на перший погляд вразливі «південні» реалії, як «лев», «слон», «слонова кістка», «мавпа» та «леопард — барс», ніяк не можуть бути доказами перебування праїндоевропейців південніше Кавказу, оскільки перші три лексеми є запозиченнями з афразійської (прасемітохамітської), а остання — з прапівнічнокавказької (точніше — найдавнішої малоазійської — прахаттської) мов¹². Вони є міграційними термінами близькосхідного походження та свідчать лише на користь давніх зв'язків індоевропейців з носіями афразійських та малоазійсько-північнокавказьких діалектів.

Таким чином немає навіть суто лінгвістичних аргументів для локалізації прабатьківщини індоевропейців в Передньоазіатсько-Східносередземноморському ареалі. За реконструкціями Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Іванова на території, яку займали індоевропейці напередодні втрати своєї єдності, були поширені такі представники фауни і флори:

— вовк, ведмідь, лис-шакал, дикий кабан, рись, олень-лось, заєць, змія-черв'як, видра-бобер, білка-тхір, миша-кріт, краб-рак, жаба, орел, ворон, журавель, дрізд-горобець, тетерев-глухар, дятел-зяблик, гусь-лебідь, риба-лосось;

— дуб, бук, граб, ясен, осина-тополя, іва-верба, тис, сосна-ялинка, піхта, вільха, яблуня, кизил-вишня, тугове дерево, волоський горіх, береза, вереск, шипшина-дика троянда.

Десь поблизу були ареали леопарда-барса (включаючи весь Кавказ), лева (у давнину — вся Передня Азія, Анатолія, південь Балканського півострова, мабуть, частково і Закавказзя), мавпи (на північ — до Фінікії і Кілікії) та слона (у давнину він був також у Сирії та Верхній Месопотамії). Варто підкреслити, що про слонів праїндоевропейці могли лише чути, а бачити тільки слонову кістку, яка могла потрапляти до них завдяки обміну. Мавпу ж, давнього супутника торговців та інших мандрівників, вони могли бачити далеко за межами її природного ареалу.

Особливе значення має спільна для індоевропейців назва коня та навіть позначення окремих частин його тіла, які не є запозиченими з якоїсь іншої мовної системи. Різноманітні факти переконливо свідчать про те, що доместикація коня була пов'язана з діяльністю племен, які розмовляли на індоевропейських діалектах¹³. Найдавніші знахідки кісток свійського коня маємо у Подніпров'ї (поселення Деревівка). Радіокарбонним методом вони датуються другою половиною IV тис. до н. е. Але знаючи, що при калібровці радіокарбонні дати значно поглиблюються, можемо припускати і давніший вік цих матеріалів. За каліброваною ж датою перші свідчення про культову роль коня у поховальному ритуалі належать до кінця V тис. до н. е. та стосуються Нижнього Поволжя¹⁴.

Наведені матеріали свідчать про те, що напередодні втрати етномовної єдності, не пізніше IV ст. до н. е., індоевропейські племена займали досить велику територію у межах південної та південно-східної частини Східної Європи. На півдні вони заселяли лісові передгір'я та схили Північного Кавказу й Кримських гір. Реалії цієї місцевості повністю відповідають власне індоевропейським назвам ландшафтних феноменів, тварин та рослин. У північніших областях вони займали переважно багаті деревинною рослинністю та зручними для обробки ґрунтами заплави річок степової зони — Дніпра, Сіверського Дінця, Дону, Волги тощо. Розвиток скотарства (в якому з IV тис. до н. е. особливу роль набуває конярство) обумовлює зростання саме степового населення. Воно, маючи завдяки виникненню вершництва¹⁵ воєнну перевагу над сусідами, у пошуках кращих пасовиськ поступово починає просу-ватись і на сусідні території, що веде до витіснення або підкорення та мовної асиміляції їх корінних мешканців. Останнім і пояснюється істотне поширення індоевропейських діалектів протягом IV—II тис. до н. е. від Центральної Європи до Північної Індії.

З північнокавказько-дніпровсько-волзькою гіпотезою локалізації індоевропейців напередодні розпаду їх єдності найкращим чином узгоджуються і

історичні висновки дослідження М. Д. Андреева, які теж, на мій погляд, потребують певних уточнень.

Спираючись на фундаментальні праці Ф. де Соссюра, А. Мейє та Е. Бенвеніста, М. Д. Андреев¹⁶ методом внутрішньої реконструкції пізнього стану спільної індоєвропейської мови максимально глибоко відтворив відповідні корені. Результатом було встановлення ранньоіндоєвропейської лексичної системи, яка складалась з 203 біконсонантних кореневих слів, та реконструкція найдавнішого шару її словотворення. Після співвіднесення цих слів з найдавнішими лексемами уральських та алтайських мов дослідник дійшов висновку, що з наведеної кількості 198 спільні для всіх трьох прамов, а ще 5, крім ранньоіндоєвропейської, зустрічаються хоча б в одній з двох зазначених. На цьому висновку ґрунтується гіпотеза М. Д. Андреева щодо «бореальної прамови» — спільного тла ранньоіндоєвропейської, ранньоуральської та ранньоалтайської мов.

Якщо Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Іванов реконструювали спільну індоєвропейську мову на її фінальному етапі (кінець неоліту — енеоліт), то М. Д. Андреев відтворює лексеми попередньої доби (мезоліту та верхнього палеоліту). Той факт, що формування великих мовних спільностей у межах ранньопервісних етномовних безперервностей мало місце ще у пізньому палеоліті, теоретично був обґрунтований В. Ф. Генінгом ще у 60-х роках¹⁷. Але тоді лінгвістика ще не мала змоги заглянути у такі глибини часу. Сьогодні це доведено суто методами структурного мовознавства.

М. Д. Андреев виділяє три найголовніші етапи мовного розвитку, а саме: 1) бореальний, спільний для предків індоєвропейців, уральців та алтайців — кінець верхнього палеоліту; 2) ранньоіндоєвропейський — мезолітична доба; 3) пізньоіндоєвропейський — часи неоліту та початок енеоліту. Розглянемо їх докладніше в історичному контексті.

Перелік бореальних протосем¹⁸ свідчить про те, що усі вони відбивають реалії ранньопервісного, переважно мисливського суспільства кліматичної зони з чітким поділом року на холодну зиму та відносно тепле літо. Наприкінці бореального періоду головними засобами життєзабезпечення поруч з полюванням (як колективним — загінним, так і індивідуальним — звіроловством) стають бій (гарпуном, остренем), а потім і лов риби та збиральництво (ягід, горіхів, їстівного коріння). З свійських тварин був лише собака. Люди вели досить рухливе життя. Оскільки різноманітні (хоча ще не досконалі) способи здобуття риби були відомі, між іншим, і у південній частині Східної Європи ще наприкінці плейстоцену¹⁹, наведені господарські реалії цілком відповідають останній фазі розвитку верхньопалеолітичного суспільства.

Під час еволюції від бореальної до ранньоіндоєвропейської прамови у господарстві відбуваються істотні зрушення. Якщо раніше центром семантичного поля було означення реалій полювання, то тепер істотно підвищується значення рибальства та спеціалізованого збиральництва разом з удосконаленням переробки органічних матеріалів. Люди ведуть вже переважно осілий спосіб життя, про що свідчать слова із значенням «постійне місце проживання» та «жити осіло». Поступово, вже на стадії формування пізньоіндоєвропейської мови, спостерігається фіксація реалій з галузей скотарства та примітивного землеробства (при провідній ролі першого). З'являються слова, що позначають такі феномени неолітичної доби, як кам'яні сокири та тесла, плетіння з лози (кошиків) та ліплення з глини (посуду). На пізньоіндоєвропейському рівні мовного розвитку дистанція між іменником та дієсловом (яка виникла трохи раніше, але не існувала навіть у ранньоіндоєвропейській мові) перетворилась у граматичну опозицію²⁰.

Подивимось тепер, які ландшафтно-кліматичні реалії відбиті у бореальній прамові. Найширше були репрезентовані слова, тією чи іншою мірою пов'язані з переважно хвойними лісами, болотами та річками. Люди також були добре знайомі з дуже пересіченою, мабуть гірською, місцевістю. Але існувало певне коло слів для позначення відкритих просторів, трави, пальника, що разом з реконструкцією великого значення колективного загінного полювання на великих стадних тварин (переважно биків, можливо бізонів) свідчить про наявність і степових просторів.

Виходячи з переваги болотно-лісових реалій у містах постійного перебування носіїв бореальної прамови та чомусь вважаючи, що під час останнього зледеніння безпосередньо на південь від крижаного щита були поширені хвойно-березові ліси, як і болота та озера, М. Д. Андрєєв локалізує територію проживання предків індоєвропейців, уральців та алтайців у широкій смузі від Рейну до Алтаю. На його думку, у наступні часи між Алтаєм та Уралом виникає алтайська спільність, як між Уралом та Дніпром — уральська, а західніше Дніпра — до Рейну, переважно у Прикарпатті — індоєвропейська²¹.

Але цей висновок потребує істотних уточнень.

Як добре відомо²², безпосередньо до крижаного щита (який десь близько XV тис. до н. е. доходив до середніх течій Одеру і Вісли та верхів'їв Німану, Дніпра та Волги) прилягали не хвойні ліси, а відкриті тундро-степові простори, які у Північному Причорномор'ї поступово переходили у степи. Лісо-стєпова та лісова рослинність починала переважати лише на Балканах, у Криму та на Північному Кавказі²³, де клімат був дещо менш суворим, а умови для життя людей більш придатними. Логічно припустити, що «бореальна людність» була зосереджена саме тут, тим більше, що за доби льодовикового періоду місця для проживання людей у Північному Причорномор'ї було значно більше, ніж зараз.

До кінця льодовикового періоду Чорне море було замкнутим водоймищем у межах, значно менших, ніж тепер. Придатною для життя людей була вся його північна частина між Кримом та гирлом Дунаю, в той час як Азовського моря взагалі не існувало, а Каспій не заходив північніше широти гирла Терек — півострова Мангизшак. Ці території перетинали великі ріки: Дністер, Південний Буг та Дніпро, Дон та Кубань, Терек і Волга. Зважаючи на рельєф, неважко уявити, що десь на північному заході сучасного Чорного моря (де тоді мали зливатись Дунай, Дністер та Дніпро) і на півночі Каспійського (де, відповідно, сходились річища Терек, Волги та р. Урал) існували великі масиви боліт та переважно сосново-березових лісів, а у межах сучасного Азовського моря — справжнє «меотійське болото», в яке впадали Дон та Кубань і з якого через сучасну Керченську протоку мало витікати широке прісноводне річище (рис. 1).

Населення цього великого ландшафтної регіону від Нижнього Подунав'я та Східних Карпат до Устюрту чи включно з Приараллем, як це реконстру-

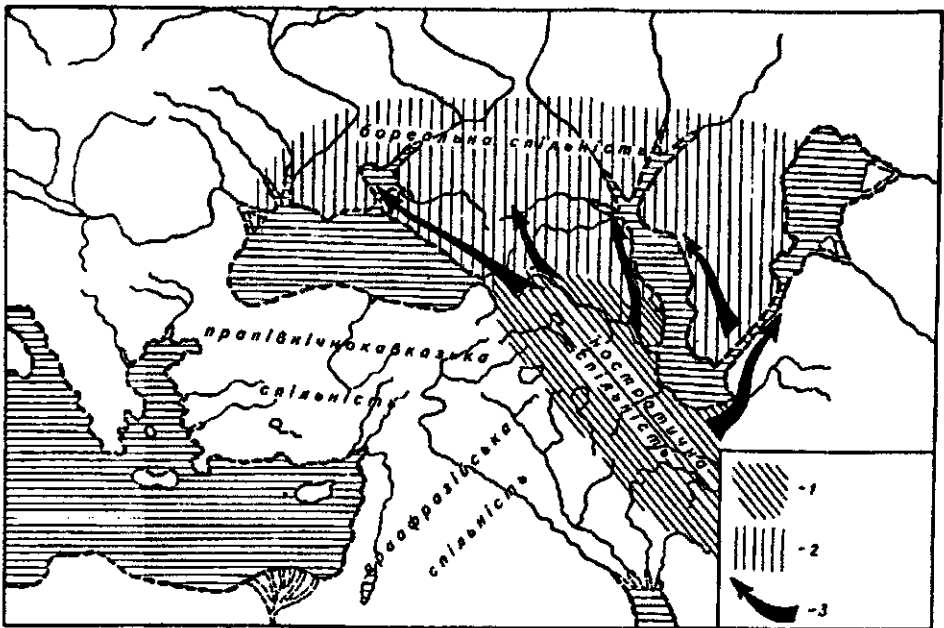

Схема 1. Етномовні спільності пізнього палеоліту. XVI—XII тис. до н. е.

ював М. Д. Андреев для бореальної людності, дійсно мешкало переважно у лісовій та лісостеповій місцевості з великою кількістю боліт, озер та річок, на берегах яких було не тільки багато звірів, а і, відповідно до сезону, водяних птахів. На мілких протоках відносно легко було також бити рибу, особливо осетрових та лососевих. На півдні ж тяглась система Кримських гір та Кавказу, продовженням якої на сході були гори Ельбрус та Копетдаг, а на півночі відкривались степові простори, де випасались великі стада бізонів та коней. Тобто маємо збіг усіх кліматично-ландшафтних реалій, характерних для найпізніших носіїв бореальної прамови та ранніх індоєвропейців.

Якщо погодитись з наведеними вище міркуваннями, то логічно буде припустити, що на межі пізнього палеоліту та раннього мезоліту формування індоєвропейської спільності відбувалось у межах Північного Причорномор'я — Північного Передкавказзя між болотяними дельтами Дунаю та Волги з центром у межах сучасного Приазов'я, тоді як уральську спільність на той час можемо локалізувати десь між Каспієм та Аралом, а алтайську — навколо Аральського моря або на схід від нього. Така гіпотеза буде логічною ще й тому, що вона добре узгоджується з концепцією ностратичної праедності, до якої, за останніми розробками²⁴, поруч з мовними предками індоєвропейців, уральців та алтайців також входили пракартвели Закавказзя та праелаїміти Іранського плато. Відповідно маємо припустити (щось подібне у свій час і передбачав В. М. Даниленко²⁵), що ностратична праедність у її сучасному розумінні (без семіто-хамітської — афразійської групи) десь до середини верхнього палеоліту мешкала у межах Західного Ірану — Закавказзя та поступово через Кавказ та прикаспійські області поширювалась у північніші райони, де і формувалась бореальна праедність пізнього палеоліту. В такому випадку на захід від ностратичної праедності маємо праафразійців Сирії — Палестини — Сінаю²⁶ та в Анатолії, а можливо, на півдні Балкан, етновних попередників хаттів, хурритів та сучасних північнокавказьких народів. На північ від носіїв бореальної прамови, у прильодовикових тундростепах починався вже інший культурно-господарський світ. Але встановлені останнім часом найархаїчніші зв'язки прамов ностратичної групи з ескімосоалеутською спільністю дають певні підстави припускати, що саме мовні предки носіїв останньої і були мисливцями пригляціальної зони пізньопалеолітичної доби. Таке припущення добре узгоджується з висновками Л. Л. Залізняка щодо господарсько-культурних зрушень на території Східної Європи на межі плейстоцену та голоцену²⁷.

Запропонована корекція областей локалізації бореальної та ранньоіндоєвропейської праедностей ні в чому не суперечить лінгвістичним викладкам М. Д. Андреева та, крім того, добре узгоджується з реконструкціями ностратичного рівня. Уявлення ж про центр формування індоєвропейської спільності на захід від Дніпра важко пов'язати зі спорідненістю останньої з пракартвельським масивом та давніми зв'язками з прасемітськими діалектами. З іншого боку, глибинна спільність ранньоіндоєвропейської прамови з прауральською та праалтайською не дає можливості разом з Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Івановим, К. Ренфрю²⁸ або В. О. Сафроновим²⁹ локалізувати прабатьківщину індоєвропейців у межах Вірменського нагір'я та Анатолії. Гіпотеза ж про формування індоєвропейської спільності на межі верхнього палеоліту та мезоліту саме у Передкавказзі та Північному Причорномор'ї переконливо пояснює як її уральсько-алтайські, так і картвельсько-афразійські зв'язки. Тому вона і здається найбільш доведеною на сьогоднішній день.

Таким чином доходимо висновку, що лінгвістичні розробки Т. В. Гамкрелідзе — В. В. Іванова та М. Д. Андреева на рівні їх історичної інтерпретації досить добре узгоджуються. Попередній розгляд цих двох концепцій показав, що індоєвропейська етновна праедність — у вигляді, на початковому етапі свого існування, етновної безперервності — склалась у Передкавказько-Північнопричорноморському регіоні на межі фінального палеоліту і мезоліту та займала (поширюючись у західному, північному та східному напрямках) ці області компактним масивом до доби енеоліту — початку великого розселення скотарських племен — носіїв індоєвропейських діалектів, з середини IV тис. до н. е. Відповідно доба власне індоєвропейської етновної

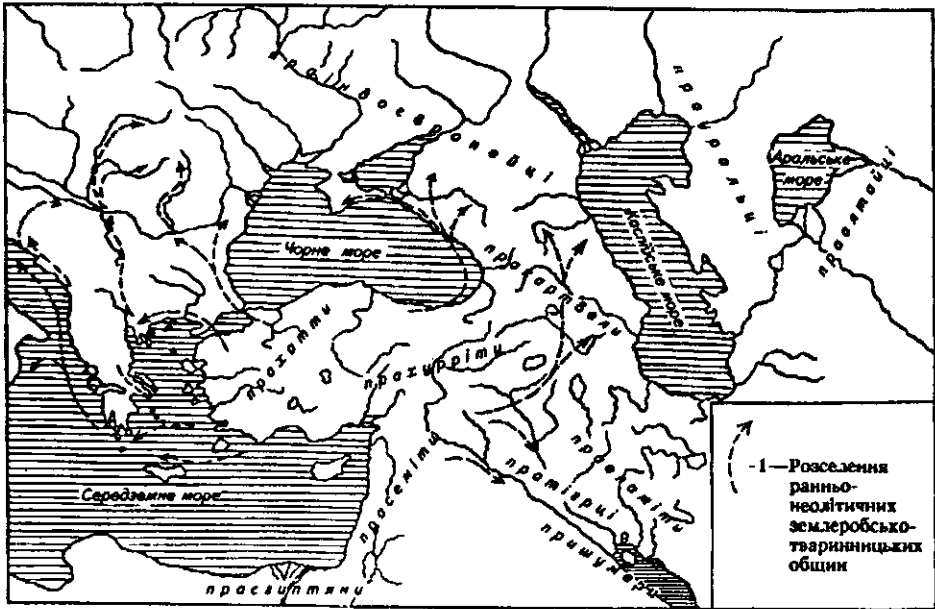

Схема 2. Етномовні спільності на рубежі мезоліту та неоліту. VIII—VI тис. до н. е.

єдності вкладається в межах IX—IV тис. до н. е. і охоплює близько п'яти тисячоліть (рис. 2).

Найістотношою подією протягом цього великого відтинку часу було поширення серед індоєвропейських груп відтворюючих форм господарства за доби раннього неоліту, що також фіксується лінгвістичними методами, перш за все завдяки виявленню запозиченої у сусідніх етномовних спільностей господарської та культурної лексики. Остання свідчить про те, що істотну роль у процесі поширення серед давніх індоєвропейців навичок землеробства та тваринництва відіграли зв'язки з носіями так званих північнокавказьких (тобто найдавніших малоазійських) та прасемітських і (або) пракартвельських мов. Зупинимось на цьому докладніше.

За висновками С. А. Старостіна, автора останнього узагальнюючого дослідження стосовно індоєвропейсько-північнокавказьких ізоглів, наявність останніх є результатом запозичень відповідних слів з північнокавказької мовної системи у індоєвропейську за доби, коли остання ще зберігала свою єдність, тоді як перша тільки втратила її — десь на початку V тис. до н. е. Серед запозичень відзначаються назви свійських тварин та культурних рослин, слів, пов'язаних з тваринництвом та землеробством, численні назви предметів повсякденного вжитку, харчів, деякі терміни, пов'язані з торговельно-обмінними стосунками тощо. Але наявність певної кількості також і спільних назв диких рослин та тварин наводить дослідника на припущення про те, що перед нами результат не лише культурних стосунків, а й субстратних відносин³⁰.

З цими висновками важко не погодитись. Але певні сумніви викликає припущення С. А. Старостіна, що саме праіндоєвропейська спільність мала накластись на певний діалект прапівнічнокавказької мови. Важко собі уявити, щоб уся етномовна спільність давніх індоєвропейців на початку неоліту разом мігрувала до області, де мешкали носії якогось діалекту останньої та асимілювала відповідну людність; тим більше, що ніяких конкретних аргументів на користь цього дослідник не наводить. Вірогіднішою видається можливість інфільтрації у давньоіндоєвропейський масив носіїв певного діалекту прапівнічнокавказької мови, які несли досвід землеробсько-тваринницької життєдіяльності. У теоретичному плані таке припущення узгоджується з загальною картиною розселення окремих груп неолітичних рибалок, землеробів та скотарів з Східносередземноморсько-Передньоазійського центру випереджую-

чого розвитку людства (у тому числі і з Малої Азії уздовж Чорноморського узбережжя) на його зовнішню мисливсько-рибальську периферію. Мабуть, розселення цих груп йшло Східним Причорномор'єм у напрямку Керченської протоки та Приазов'я, про що свідчать як певні археологічні матеріали³¹, так і, мабуть, сам факт наявності на Північно-Західному Кавказі абхазо-адигських народів, які, за останніми дослідженнями лінгвістів³², у мовному відношенні найближче споріднені з найдавнішим населенням Анатолії — хаттами. Сліди мов давньомалоазійсько-північнокавказької групи виявлені і у Балкано-Дунайсько-Карпатському ареалі³³, але східнопричорноморський шлях інфільтрації здається значно вірогіднішим.

Розглянемо тепер індоєвропейсько-картвельсько-семітський вузол лексичних збігів, у свій час докладно проаналізований В. М. Іллічем-Світlichem і потім, ще раз, Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Івановим³⁴. Думка В. О. Сафронова про його виникнення лише у середині чи навіть третій чверті III тис. до н. е.³⁵ ніяк не може бути прийнятою, зважаючи на те, що напередодні виникнення майкопської культури на Північному Кавказі та, тим більше, у Закавказзі усі відповідні реалії існували вже щонайменше дві-три тисячі років. Поширення ж цих, спільних для трьох прамов, лексем на Кавказі (Великий хребет якого був межею між праіндоєвропейцями та пракартвелами) слід, мабуть, і пов'язувати з появою тут відповідних культурно-господарських досягнень та відносити до початку неолітичної доби.

Деяке світло на питання про виникнення індоєвропейсько-семітських мовних зв'язків (якщо не припускати їх опосередкованості картвельським масивом та не вважати, як це інколи роблять грузинські лінгвісти³⁶ їх запозиченнями в обох випадках з останнього) може пролити підкреслена В. О. Шнірельманом³⁷ подібність кераміки поселення Чох у Дагестані до північномесопотамських матеріалів типу Умм Дабагія. Хронологічно вони збігаються у межах першої половини VI тис. до н. е. при тому, що відповідна кераміка з комплексів Верхнього Дворіччя відносно дагестанської може вважатись давнішою. Просування ж семітомовних мешканців на Кавказ за доби неоліту неважко пояснити їх пошуками мінеральних ресурсів та широкими розробками обсидіану в межах Вірменського нагір'я між озерами Ван, Урмія та р. Аракс.

Під впливом етнічних груп, які мешкали у Східній Анатолії, Північній Месопотамії і Західному Ірані, не пізніше VI тис. до н. е. населення Кавказу як на південь, так і на північ від Великого хребта починає переходити до відтворюючих форм господарювання. Переселенці у тій чи іншій кількості інфільтрувались у пракартвельський та навіть праіндоєвропейський масиви, розчинялись у них, але передавали господарсько-культурний досвід та відповідну лексику. За даними останніх досліджень³⁸, саме з Передкавказзя у Північне Причорномор'я поширюються не тільки дрібна рогата худоба та кераміка з товченою черепашкою у глині, а й такі землеробські культури, як пшениця-спельта та просо. Велика рогата худоба поширюється тут, мабуть, з Балкан та Подунав'я, але винайдення там «північнокавказьких» гідронімів узгоджується з можливістю сприйняття відповідної лексики праіндоєвропейцями частково і з заходу.

Все це дає, на мій погляд, логічне пояснення фактам сприйняття давніми індоєвропейцями «північнокавказької», семітської та незначною мірою еламської і навіть шумерської культурно-господарської лексики. У Передкавказзі та, можливо, у Північно-Західному Причорномор'ї давні індоєвропейці безпосередньо сприймали передові досягнення та відповідну лексику від переселенців з півдня, які інфільтрувались у їхнє середовище та з часом розчинялись у ньому. Поступово ці запозичення поширювались на весь великий, але за доби неоліту — початку енеоліту ще досить компактний індоєвропейський масив у трикутнику між Нижнім Подністров'ям, Степовим Передураллям та Великим Кавказьким хребтом. Починаючи з енеоліту, спостерігаємо відповідні лексичні запозичення вже з індоєвропейських діалектів до уральської та алтайської прамов, пов'язане з розселенням скотарських племен півдня Східної Європи на просторах Євразії.

Підбиваючи підсумок розгляду проблеми індоєвропейської прабатьківщини у контексті лінгвістичних досліджень останнього десятиріччя, варто

підкреслити, що північнокавказько-причорноморська її локалізація, запропонована у свій час Г. Чайлдом, найкращим чином узгоджується з висновками сучасного порівняльно-історичного мовознавства. Вона здатна пояснити і спорідненість (у межах ностратичної спільності) індоєвропейської прамови як з уральською та алтайською, так і з картвельською і, певне, через останню з еламською. Такий погляд добре узгоджується з найархаїчнішими зв'язками протоескімосо-алеутського масиву з ностратичною групою прамов. Крім того, відповідна локалізація давніх індоєвропейців здатна пояснити сприйняття останніми давньомалоазійсько-північнокавказької та семітської культурно-господарської лексики.

Все це не дає можливості погодитись з останніми узагальнюючими працями таких дослідників, як К. Ренфрю та В. О. Сафронов, які, хоч і спираючись на різні системи аргументації, доходять висновків про формування праїндоєвропейської спільності в Анатолії та поступове переселення відповідної людності у Балкано-Дунайський регіон. З останнього ж вони, подібно до М. І. Дьяконова³⁹ або дещо інакше Я. Маккея⁴⁰, вважають за можливе вивести розселення давніх індоєвропейців не лише у різні частини Європи, а й у внутрішню частину Азії.

Розглянуті результати лінгвістичних досліджень, перш за все праці М. Д. Андреева, спростовують такий погляд. Але, у свою чергу, передкавказько-причорноморська локалізація давніх індоєвропейців з часів фінального палеоліту до початку енеоліту має бути по-новому обґрунтована археологічно. У цьому відношенні ще не втратили значення праці В. М. Даниленка та М. Гімбутас⁴⁰. Істотне значення мають розробки щодо просування індоєвропейських племен з Причорноморсько-Прикаспійських степів у східному⁴¹ та західному⁴² напрямках. Але питання про археологічні еквіваленти індоєвропейської спільності у мезоліті та неоліті і, тим більше, проблема зіставлення «бореальної» та «ностратичної» спільностей з певними археологічними реаліями залишаються і досі відкритими.

Примітки

¹ Сафронов В. А. Индоевропейские прародины.— Горький, 1989.— С. 12—27; див. також: Renfrew C. Archaeology and Language.— 1989.— P. 12-41.

² Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности.— Свердловск, 1970.— 126 с.; Милитарев А. Ю., Пейрос И. И., Шнирельман В. А. Методологические проблемы лингвоархеологических реконструкций этногенеза // СЭ.— 1988.— № 4.— С. 24—38; Генинг В. Ф. Соціальні форми первісності // Археологія.— 1989.— № 4.— С. 3—17; Павленко Ю. В. Етнос как социальная система // Новые методы археологических исследований.— К., 1982.— С. 40—61; Павленко Ю. В. Шляхи розвитку первісного суспільства // Археологія.— 1990.— № 2.— С. 3—14.

³ Гамкрелідзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы.— Тбилиси, 1984.— 1348 с.

⁴ Дьяконов И. М. О прародине носителей индоевропейских диалектов // ВДИ.— 1982.— С. 3, 4; Лелеков Л. А. К новейшему решению индоевропейской проблемы // ВДИ.— 1982.— С. 3.

⁵ Дьяконов И. М. О прародине...— С. 22, 23.

⁶ Гамкрелідзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык...— С. 967.

⁷ Иллич-Свитыч В. М. Древнейшие индоевропейско-семитские языковые контакты // Проблемы индоевропейского языкознания.— М., 1964.— С. 3—12; Иллич-Свитыч В. М. Опыт сравнения ностратических языков. Введение // Сравнительный словарь.— М., 1971—1976.— Т. 1—2.

⁸ Сафронов В. А. Индоевропейские прародины...— С. 242 та наст.

⁹ Иллич-Свитыч В. М. Древнейшие индоевропейско-семитские...— С. 3—12.

¹⁰ Даниленко В. Н. Энеолит Украины.— К., 1974.— С. 128 та наст.

¹¹ Childe V. G. The Arjans.— N. Y. 1926; Sulimirski T. Prehistoric Russia. An outline.— London.— N. Y. 1970; Gimbutas M. The first wave of Eurasian sereep pustora list into copper age Europe // The Journal of Indo-European Studies.— 1977, v. № 4.— P. 277—338; Даниленко В. Н. Неолит Украины.— К., 1969; Даниленко В. Н. Энеолит Украины...; Генинг В. Ф. К вопросу о происхождении уральской этнической (языковой) общности // Вопросы финно-угорского языкознания. Вып. IV.— Ижевск, 1967.— С. 262—271; Генинг В. Ф. Происхождение и древнейшие этапы развития индоевропейской и уральской этнических общностей // Этнические процессы на Урале и в Сибири в первобытную эпоху.— Ижевск, 1983.— С. 7—14; Мерперт Н. Я. Древняя историко-культурная область и вопросы формирования культур шнуровой керамики //

Восточная Европа в эпоху камня и бронзы.— М., 1976.— С. 103—128. Телегин Д. Я. Степное Поднепровье и Нижнее Подунавье в неолите — энеолите // Каменный век на территории Украины.— К., 1990.— С. 6—17.

¹² Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык...— С. 506, 510, 511, 524.

¹³ Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык...— С. 544—562; Лелеков Л. А. К новейшему решению...— С. 33.

¹⁴ Ковалевская В. Б. Конь и всадник.— М., 1977.— С. 19; Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык...— С. 558.

¹⁵ Даниленко В. Н. Энеолит Украины...— С. 87 и сл.

¹⁶ Андреев Н. Д. Раннеиндоевропейский праязык.— Л., 1986.— 327 с.

¹⁷ Гензинг В. Ф. К вопросу о происхождении...— С. 266.

¹⁸ Андреев Н. Д. Раннеиндоевропейский праязык...— С. 293—295.

¹⁹ Неприна В. І. Виникнення та розвиток рибальства на території України // Археологія.— 1988.— Вип. 64.— С. 28—33.

²⁰ Андреев Н. Д. Раннеиндоевропейский праязык...— С. 289.

²¹ Андреев Н. Д. Раннеиндоевропейский язык...— С. 272.

²² Археология УССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 55.

²³ Kultury i Indy Dawnej Europy.— Warszawa, 1981.— 299 с. Мара 9, 10.

²⁴ Starostin S. A. Nostratik and Sino-Can Kasian // Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока.— М., 1989.— Ч. 1.— С. 106—124.

²⁵ Даниленко В. Н. Энеолит Украины...— С. 156.

²⁶ Милитарев А. Ю., Шнирельман В. А. Проблема происхождения афразийцев // СЭ.— 1988.— № 4.— С. 32—35.

²⁷ Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита.— К., 1989.— С. 175.

²⁸ Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык...— С. 895—958; Renfrew C. Archaeology and Language...— P. 143 та наст.

²⁹ Сафронов В. А. Индоевропейские праязыки...— С. 28—47. До речі дивує, що цей дослідник, який інколи широко використовує результати дослідження М. Д. Андреева, фактично ігнорує головний його висновок щодо спільного походження індоєвропейської, уральської та алтайської прамов від «бореальної спільності» пізнього палеоліту.

³⁰ Старостин С. А. Индоевропейско-синокавказские изоглосы // Древний Восток: этнокультурные связи.— М., 1988.— С. 152—154.

³¹ Шнирельман В. А. Возникновение производящего хозяйства.— М., 1989.— С. 176—178.

³² Иванов В. В. Об отношении хатского языка к северо-западнокавказским // Древняя Анатолия.— М., 1985; Старостин С. А. Индоевропейско-синокавказские...— С. 112.

³³ Иванов В. В. К проблеме языковой принадлежности носителей культур линейно-ленточной керамики и лендельской культуры Центральной Европы V—IV тыс. до н. э. // Античная балканистика. Карпато-Дунайский регион в диахронии.— М., 1984.— С. 13, 14.

³⁴ Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык...— С. 880—891.

³⁵ Сафронов В. А. Индоевропейские...— С. 256, 257.

³⁶ Гебеския Ш. В. О некоторых индоевропейско-семитско-картвельских лексических совпадениях // Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока.— М., 1989.— Ч. 3.— С. 24—45.

³⁷ Шнирельман В. А. Возникновение...— С. 85.

³⁸ Там же.— С. 177, 178.

³⁹ Дьяконов И. М. О прародине...— С. 22, 23.

⁴⁰ Makay J. The dingear pottery and the Zudo-Europeans // Proto-Indo-Europeans: The archaeology of a dingnistic problem.— Washington, 1987.— P. 165—184.

⁴¹ Бонгард-Левин Г. М., Грантовский Э. А. От Скифии до Индии.— М., 1983.— С. 154—202; Кузьмина Е. Е. Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня.— Фрунзе, 1986.— 134 с.

⁴² Телегин Д. Я. Степное Поднепровье...— С. 14—16.

ПРОБЛЕМА ИНДОЕВРОПЕЙСКОЙ ПРАРОДИНЫ В КОНТЕКСТЕ ПОСЛЕДНИХ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

1980-е гг. ознаменовались появлением ряда фундаментальных исследований в области сравнительно-исторического языкознания, требующих обобщающего историко-археологического осмысления. Их анализ в контексте археологических разработок приводит к выводу о формировании праиндоевропейской общности (в форме этноязыковой непрерывности) на стадии перехода к мезолиту в Кавказско-Крымских предгорьях и в сопредельных с ними степных районах. Эта гипотеза объясняет наличие изначального родства индоевропейских языков как с уральскими и алтайскими, так и с картвельскими. В ее контексте решается и проблема ранних связей древних индоевропейцев с прасемитами и носителями прасеверокавказских (древнейших малюазийских) диалектов. Последнее объясняется инфильтрацией с юга неолитических земледельческо-скотоводческих групп.

Ю. В. Pavlenko

A PROBLEM OF THE INDO-EUROPEAN FORE-MOTHERLAND IN THE ASPECT OF THE LATE LINGUISTIC STUDIES

Some fundamental studies in the field of comparative-historical linguistics appear in 1980s. They require generalized historico-archaeological comprehension. Their analysis in the aspect of archaeological developments permits a conclusion to be made on formation of fore-Indo-European community (as an ethnolinguistic continuity) at the stage of transition to mesolith in the Caucasus-Crimean mountains and in steppe regions contiguous with them. This hypothesis explains the presence of initial affinity of Indo-European languages both with Ural, Altai languages and with Cartvel ones. In this aspect the problem of early contacts of ancient Indo-Europeans with fore-Semites and carriers of fore-North-Caucasian (ancient Minor-Asian) dialects is discussed. The latter is explained by infiltration of neolithic agricultural and cattle-breeding groups from the south.

Одержано 13.02.91

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В I ТИС. Н. Е.

М. Ю. Брайчевський

Автор пропонує хронологічну схему історії Європи протягом I тис. н. е., яка спирається на свідчення всіх різновидів джерел (писемних, археологічних, лінгвістичних тощо).

Розробка періодизації тієї чи іншої доби в межах точно визначеної території становить одне з найважливіших завдань дослідження в історичній науці. Особливо актуальним воно видається при звертанні до найдавніших часів — дописемних чи палеописемних, що є прерогативою археології. Зокрема, доби так званого переселення народів, що докорінно перекартою етнографічну карту Європи і знаменувала перехід від античної цивілізації до середньовіччя.

Джерельна база для вивчення цієї епохи виглядає надто строкатою. З одного боку, маємо досить численні писемні пам'ятки греко-латинського походження, що містять величезний тезаурус історичної інформації. З іншого — варварські народи, що стали головною творчою силою в тому процесі, власну писемну традицію ще тільки починали створювати, а відтак у нашому рз-

© М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ, 1994